

O`SMIRLIK DAVRIDA OG`ISHGAN XULQ-ATVORNING SHAKLLANISHI DOLZARB PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Yuldasheva Shabnam Xikmatillayevna

Toshkent viloyati Angren shahar 34-IDUM amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxs rivojlanishidagi murakkab davrlardan biri bo`lgan o`smirlik davri, hamda unda uchrashi mumkin bo`lgan deviant xulq-atvor haqida fikr yuritilgan. Shuning bilan birga, maqolada turli xil psixolog-olimlarning ilmiy izlanishlari va o`smirlik davrida deviant xulq-atvorning qanday ko`rinishlari mavjudligi haqidagi ilmiy qarashlar ham bayon qilingan.

Kalit so`z: o`smirlik, organik, psixotik, nasliy buzulqik, delikvent, addiktiv, pataxarakterologik, psixopatologik, giperpatiya.

KIRISH

Shaxs rivojlanishida eng og`ir va murakkab davrlardan biri bu o`smirlik davridir. Shaxsning qadriyatlarini, e`tiqodi, ideallari va ijtimoiy yo`nalganligi shakllanadigan ushbu davr og`ishgan xulq-atvor ko`rinishlarining namoyon bo`lishi uchun ham eng qulay davr hisoblanadi. Shuning uchun ham o`smirlarda deviant xulq shakllanishining psixologik xususiyatini tadqiq qilish va o`rganish katta ahamiyat kasb etadi.

O`smirlik – bu harakterning shakllanish davri. Aynan shu davrda atrofmuhitning ta`siri juda katta kuchga ega. O`smirlik 10-11 yoshdan 15 yoshgacha bo`lgan rivojlanish davri bo`lib, u bolaning bolalikdan kattalikka o`tish boshlanishiga to`g`ri keladi va “o`smirlik inqirozi” kabi tushuncha bilan tavsiflanadi. O`smirlik inqirozi tashqi (ta`lim faoliyati tabiatining o`zgarishi, kattalar tomonidan talablar birligining yo`qligi, bolaning ijtimoiy holatining o`zgarishi va boshqalar) va ichki (biologik va psixologik determinantlar) old shartlar bilan tavsiflanadi. O`smirlarda og`ishlar giyohvandlik, o`z joniga qasd qilish, dissotsial shakllarda, shuningdek, giperkinestik kasalliklarda, oilada cheklangan xatti-harakatlarning buzilishida, jinsiy og`ishlarda va boshqalarda namoyon bo`ladi. O`smirning xulq-atvori uning harakterini shakllantirishning murakkab jarayonining tashqi ko`rinishidir. Jiddiy xulq-atvor buzilishlari, odatda, bu jarayondagi og`ishlar bilan bog`liq. Ko`incha bolalarning hissiy rivojlanishi buziladi va xatti-harakati qiyinlashadi. Shu munosabat bilan psixologik rivojlanishning asoratlari ko`pincha yuzaga keladi va bu asoratlarning aksariyati psixologik kasalliklar alomati emas, balki normadan chetga chiqishdir. Deviant xulq-atvor o`smirlar orasida tarqalishi 40-65% ni tashkil qiladi.

O`quvchilar xulq-atvoridagi salbiy og`ishlar borasida olimlar bir qator tipologiyalarni yaratishgan. Quyida psixolog V.Klanynning o`smirlardagi salbiy og`ishlarga oid qarashlariga to`xtalib o`tamiz.

1. “Esi past”. O`smirlarning xulq-atvorida sho`xlik, yoqimsiz xatti-harakatlar yetakchilik qiladi. Uyga kech kelish, aldash, ta`lim muassasasidagi har xil nizoli vaziyatni kelib chiqishiga sababchi bo`lishlari, kinoga biletsiz kirishlari, doim janjallashish, atrofda gilarni ko`nglini qoldirish, narkotikni tatib ko`rishga moyil bo`lishlari.

2. “Ota-oaning dushmani”. Bu toifadagi o`smirlar o`z xatti-harakatlari bilan otalarini qiyin holatga qoldiradilar, ularga norozilik hissini ochiq oydin bildiradilar. Ular otanasini munosabatini tushunmaydilar. Bu davrda salbiy hislari ortib boradi.

3. “Axloqsiz bola”. Bunday o`smirlar asotsial yo`nalishga ega. Ularning hissiy va intellektual taraqqiyotida o`zgarishlar yo`q, xulq-atvorida ham yaqqol o`zgarish kuzatilmaydi. Ularda qonunbuzarlar bilan aloqada bo`lishga moyillik bor. Bu holat bolaga nisbatan oiladagi e`tiborsizlik yoki nomaqbul oilada tarbiya topganligi zamirida vujudga kelishi mumkin.

4. “Organik”. Bu toifadagi bolalarda miyaning lat yeyishi yoki aqliy taraqqiyotida ortda qolish yuzaga keladi. Bu esa tartib-intizomni hamda xulq-atvorning buzilishiga olib keladi. Bunda bolalar ko`pincha o`z tengdoshlari bilan janjallashadilar.

5. “Psixotiklar”. Aqliy yetilmagan, kasalmand bolalar bo`lib, ular uchun gallyutsinatsiya, jinoiy harakatlardan hursand bo`lish, buzg`unchi fikrlar hukmronlik qiladi.

6. “Nasliy buzuvchilik”. Bu toifadagilar birlamchi psixopatlar hisoblanadilar. Ular uchun jinoiy xatti-harakat qilish odatiy holga aylanadi. Nasliy buzuvchilarda xatti-harakatlar ilk yoshdayoq namoyon bo`ladi. Ularda mas`uliyat hissi yo`q va ishonib bo`lmaydi. Ularni tuzatish va yordam ko`rsatish ancha mushkuldir

O`smirning deviant xatti-harakatlarini tasniflashning bir nechta variantlari mavjud. Tibbiy yondashuv doirasida rus psixiatri, psixoterapevti va patopsixologi

V.D.Mendelevich tomonidan taklif qilingan tipologiya keng tarqalgan. U voqelik bilan o`zaro ta`sir qilish usullariga, ijtimoiy me`yorlarning buzilishi tabiatiga asolanadi:

- Delikvent tip. Jinoiy deb hisoblangan harakatlar: o`g`irlik, talonchilik, zo`ravonlik kabilar kiradi.

- Addiktiv tip. Haqiqatdan qochish, kuchli his-tuyg`ularni saqlab qolish istagi shakllanadi. Sun`iy ravishda o`smirlar o`zlarining ruhiy holatida o`zgarishlarga erishadilar, ular: kimyoviy moddalardan foydalanadilar (alkogolizm, giyohvandlik taksikomaniya), diqqatlarni ma`lum stimullarga, harakatlar (trans, masturbatsiya)ga qaratadilar.

- Patoxarakterologik tip. Xulq-atvor ta`lim jarayonida shakllangan patologik karakter belgilari bilan belgilanadi. Bu guruhga karakter urg`usi - psixopatiya (gisteroid, schizoid, epileptoid va boshqalar) kiradi.

- Psixopatologik tip. O`smirning xulq-atvor reaksiyalari psixopatologik sindromlarning namoyon bo`lishi va ruhiy kasallik belgilaridir. Misol uchun:

- apatiya - depressiya alomati, gipomaniya - bipolyar buzilishning namoyonidir.

- Giperpatiya. Iqtidor, iste`dod, daho me`yordan chetga chiqadigan harakatlarda namoyon bo`ladi.

O`smirlikdagi og`ishlar aniq ifodalangan bosqichga ega emas. Rivojlanish yagona og`ish harakatlaridan muntazam takrorlanadigan harakatlarga, uyushgan faoliyatga, turmush tarziga o`tadi. Taraqqiyot bir necha hafta, oy, yil davom etishi mumkin.

Tadqiqotchi K.E.Igoshevning ta`kidlashicha, “Bolalar va o`smirlar ayniqsa, o`smir va o`spirinlarning yosh va o`tish davri xususiyatlari impulsivlik, qo`zg`aluvchanlik holatining yuzaga kelishiga sabab bo`ladi. Impulsiv xatti-harakat birinchi navbatda o`ziga xos affektiv kechinmalar tufayli yuzaga keladigan affektiv holatni ifodalaydi. Bunday holat mazmunida qisqa muddatli va kuchayib boruvchi emotsional hissiyotlar yotadi”

Zamonaviy mahalliy tadqiqotchi Yu.A.Kleyberg o`smirlar deviantligi misolida shaxsning madaniy normalarga munosabati orqali deviant axloqni ochib beradi. Og`ishgan xulq- bu “shaxsning unga qadrli munosabatni namoyon qilishi vositasida ijtimoiy me’yor va kutishlarni o`zgartirishning maxsus usuli”. Buning uchun alohida usullardan foydalaniladi: sleng, simivolika, moda, manera, harakat va hokazo. O`smirlarning deviant harakatlari ahamiyatli maqsadlar, o`z-o`zini tasdqilash va razryadka vositasi sifatida chiqadi.

1932-yili N.I.Ozerskiy tomonidan voyaga yetmagan qonunbuzarlar tipologiyasini bugungi kunda ham dolzarb bo`lgan ifodalanganlik darajasi va karakteri bo`yicha deformatsiyasini taklif qildi: tasodifiy, odatiy, turg`un va professional qonunbuzarlar.

Qonunbuzarlikni sodir etgan o`smirlar orasida A.I.Dolgova, Ye.G.Gorbatovskaya, V.A.Shumilkin va boshqalar, o`z navbatida, quyidagi uch tipni ajratadi:

1) Izchil-kriminogen – ijtimoiy muhit bilan o`zaro ta`sirda jinoiy axloq shaxsning kriminogen “hissasi” hal qiluvchi hisoblanadi, jinoyat axloqning odatiy usulidan kelib chiqadi, u sub`yektning maxsus qarashlari, ko`rsatmalari va qadriyatlar bilan shartlanadi;

2) Vaziyatli-kriminogen – axloqiy me`yorlarning buzilishi, jinoiy bo`lmagan xarakterdagi qonunbuzarlik va jinoyatning o`zi ahamiyatli darajda notinch vaziyatlar bilan shartlangan; jinoiy axloq sub`yektning rejalariga mos tushmasligi, uning nuqtai nazarida eksess bo`lishi mumkin; bunday o`smirlar ko`pincha qonunbuzarlikning tashabbuskori hisoblanmay, spirtli ichimliklar kayfidagi holatda guruhda jinoyat sodir etadilar;

3) Vaziyatli tip – salbiy axloqning ahamiyatsiz ifodalanganligi; individ aybi bilan yuzaga kelmagan vaziyatning hal qiluvchi ta`siri; bunday o`smirlar hayotining usuli ijobiy va salbiy ta`sirlar kurashi bilan xarakterlanadi

Deviant xulq-atvor tajovuzkorlik, sadism, o`g`rilik, yolg`onchilik, sargardonlik, tashvish, tushkunlik orqali namoyon bo`ladi. Bunday xulq-atvorga ega bo`lgan o`smirlar ko`pincha o`zlarini jamiyatdan maqsadli ravishda ajratib qo`yishadi, o`z joniga qasd qilishga urunishadi, turli xil fobiyalardan aziyat chekishadi.

O`smirlarning deviant axloqi mahalliy va tibbiy adabiyotlarda yetarlicha yoritilgan. U, qoidagidek, delikvent xloq, spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni barvaqt iste`mol qilish, jinsiy axloq deviatsiyasi, suitsidal axloq, uydan qochib ketish va daydilik kabi shakllarni o`z ichiga oladi. Ma`lumki, balog`at yoshi hisoblangan (12-14 yosh davrida) o`smirlik davrida keskin psixofiziologik o`zgarishlar sodir bo`ladi. Ushbu o`zgarishlar ko`pincha o`smir ruhiyatiga ham ta`sir o`tkazadi. Bu o`smirda tajanglik, serzardalik, injiqlik, ta`sirlanuvchanlik holatlarining kelib chiqishiga sabab bo`ladi. O`smir ruhiy dunyosida paydo bo`lgan bunday o`zgarishlar balog`at davri o`tishi bilan bir me`yorga kelib qoladi. Shuning uchun balog`at yoshi davrida ota-onalar o`smirlar tarbiyasiga alohida e`tibor berishlari, ularda kechayotgan psixofiziologik o`zgarishlarni hisobga olishlari maqsadga muvofiqdir. Ko`pincha oilaviy tarbiyada bolalarning yosh va individual-psixologik xususiyatlarining inobatga olinmasligi ularning noto`g`ri, yomon yo`llarga kirib ketishlariga sabab bo`ladi. Shu boisdan ota-onalar oilaviy tarbiyada, farzandlari bilan bo`ladigan shaxslararo munosabatlarda, ular bilan muomala qilishda shaxs va yosh davri xususiyatlarini hisobga olgan holda ish tutsalar oilaviy tarbiyaning samarasi yuqori bo`lishligini ta`minlagan bo`lar edi.

1. N.G` .Komilova. Xulqi og`ishgan yoshlar psixologiyasi. O`quv qo`llanma. Toshkent 2013.
2. Yadgarova G.T., Avlayev O.U. Tarbiyasi qiyin, qaltis guruhga mansub bolalar bilan ishlash (Uslubiy qo`llanma) T.: 2007 y.
3. Hakimova I.M. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. O`quv qo`llanma. Toshkent 2007.
4. Игошев К.Е. Опыт социально-психологического анализа личности несовершеннолетних правонарушителей. М. 1967
5. Менделеевич В.Д. «Психология девиантного поведение». Учебное пособие для вузов. Речь. Санкт-петербург - 2005.
6. <http://conferences.neasmo.org.ua/ru/art/491>